

UN FINAL ALTERNATIU PER A «LOS DOS CAMPANARS» DE JACINT VERDAGUER

An alternative ending to Jacint Verdaguer's "Los dos campanars"

JOAN SANTANACH I SUÑOL

Universitat de Barcelona

jsantanach@ub.edu

Els autògrafs conservats de *Canigó*, en els quals Jacint Verdaguer va donar forma al seu poema, contenen una gran quantitat d'informació sobre la seva composició. No sols inclouen versions inicials de versos i passatges, sinó també assajos finalment desestimats. En diversos esborranys localitzem referències a un volcà latent a sota del massís de Canigó, que no va arribar a la versió impresa l'any 1886. I al darrer foli del ms. 375/2 de la Biblioteca de Catalunya trobem, a més d'esborranys de dues de les tres darreres estrofes de «Los dos campanars», un seguit de versos que componen dues estrofes alternatives, amb un final diferent de l'epíleg —i, per tant, de *Canigó*—, fins ara no advertit, en el qual té un paper destacat el volcà inèdit.

Paraules clau: Jacint Verdaguer, *Canigó*, «Los dos campanars», autògrafs, variants.

Handwritten drafts of Jacint Verdaguer's *Canigó* reveal much about the author's writing process. These autographs include both first versions of verses and passages from the poem and drafts that were finally rejected. Multiple drafts include mentions of a latent volcano beneath the Canigó massif that were not included in the 1886 printed edition. The last sheet of ms. 375/2, housed at the Biblioteca de Catalunya, includes drafts of two of the three final stanzas of the poem's epilogue, "Los dos campanars", and a series of verses that constitute two alternative stanzas, with a different ending to the epilogue – and therefore to *Canigó* as a whole – in which the volcano plays a prominent role. This alternative ending had gone unnoticed until now.

Keywords: Jacint Verdaguer, *Canigó*, "Los dos campanars", handwritten manuscripts, variants.

1. «Los dos campanars», a redós de *Canigó*

La de «Los dos campanars» és una història d'anada i de tornada, de lligam i de desvinculació respecte de *Canigó*. És prou sabut que aquest va ser el primer text que Verdaguer va començar a escriure quan va concebre la idea de compondre el poema pirinenc, malgrat que a la primera edició (1886) en va quedar fora; va incloure'l, en canvi, al volum miscel·lani *Pàtria* (1888), després que hagués guanyat un certament literari a Perpinyà. Els vincles amb la gènesi de *Canigó* i la relació amb els territoris nord-catalans van propiciar que Josep Tolrà de Bordas demanés a Jacint Verdaguer autorització, i l'obtingués, per incloure'l com a epíleg a la seva traducció francesa del poema (1889). Encara uns anys més tard, en unes circumstàncies ben diferents de les que havien propiciat la primera edició, el mateix Verdaguer va optar per publicar «Los dos campanars» a la segona edició catalana de l'obra (1901).

La composició de «Los dos campanars» és, per tant, paral·lela a la de *Canigó*, fins que en un determinat moment, quan ja està format per les vint-i-un estrofes de què es compon la versió definitiva, malgrat que els versos no han adquirit encara, del tot, la forma final, se'n desprèn i inicia un breu recorregut autònom —breu pel que fa a les modificacions, no pas cronològic. Se'n pot resseguir bastant el procés de redacció gràcies als diversos testimonis manuscrits que se n'han conservat, tots a la

Biblioteca de Catalunya i vinculats a la gènesi del poema extens. Tal com indiquen Pere Bohigas (1981) i Ramon Pinyol (dins Verdaguer 2002), se'n conserven quatre autògrafs, els ms. 375/1, 375/2, 375/3 i 1466. Els tres primers, malgrat la signatura, no són parts d'un únic tom, sinó tres quaderns independents.

D'aquests quatre, n'hi ha dos —375/3 i 1466— que transmeten passatges esparsos de *Canigó*, en diversos estadis d'elaboració. El ms. 375/3 és un volum factici que conté múltiples fragments de l'obra. Als seus f. 24v-26v hi ha el que segurament és el testimoni més reculat, entre els conservats, de «Los dos campanars». Els versos que conté mostren que Verdaguer hi degué treballar en almenys dos moments diferents; en primer lloc, hi va escriure una dotzena d'estrofes, en una tinta més clara, que més tard va reprendre, corregir i ampliar, aquesta vegada amb una tinta de to més fosc; ho va fer interlineant nous versos o redactant-ne d'altres al marge, fins a arribar a les divuit estrofes; només hi manquen les tres darreres.¹

Respecte al ms. 1466, es tracta d'un petit quadern que Verdaguer va utilitzar per prendre anotacions durant la seva estada pirinenca de l'estiu de 1883.² És ple de croquis, mots i expressions recollides sobre el terreny; als quinze folis inicials, a més, hi ha diversos esborranys de passatges canigonencs, entre els quals, als f. 1v-2r, n'hi ha un de l'estrofa dinovena de «Los dos campanars» (versos 91-95), i del que sembla que havien de ser quatre estrofes més, incompletes i en un estadi d'elaboració poc desenvolupat, i que l'autor no va completar. Hi apunta algunes de les idees que trobarem a les estrofes definitives, sobretot referides a la inèrcia gairebé instintiva de la natura, aliena a la desaparició de la vida monacal de les valls; en aquests versos també insisteix en la caiguda imminent del campanar encara dret de Sant Miquel, seguint l'exemple del seu bessó ja aterrat. Són versos que Verdaguer va substituir, o va desestimar, sobretot a favor de la penúltima estrofa definitiva, amb una imatge de la natura molt menys somorta i rutinària.³ Als folis següents del quadern, els 2v-3r, hi trobem, al seu torn, una versió inicial, en llapis, de la darrera estrofa de l'epíleg (versos 101-105).

1. Per a aquest i altres aspectes relatius a l'edició del poema, vegeu l'edició de Ramon Pinyol en Verdaguer 2002: 434-435.

2. Es tracta del quadern que Josep M. de Casacuberta va designar amb la sigla Z en la seva reconstrucció de les excursions i sojorns de Verdaguer al Pirineu, sobretot durant els anys de composició de *Canigó* (1953: 44 i s.); vegeu-ne també la descripció de Narcís Garolera en Verdaguer 1991-1992: I, 88-89.

3. Els esborranys de versos que Verdaguer va optar per no continuar treballant, i que es troben en un estat encara embrionari, són els següents: «Estaticas escoltan las vernadas / ab l eco (*corr*: tramet) trament-se ls purs acorts / son murmuri hi barrejan las arbredas (*amb* ayguas ? fredas *interlineat*) / no saben pas aqueixos camps y arbredas / que ls que de gloria ls han umplert son morts // No ho saben pas [] y (*amb* pobrets mes *interlineat*) q ls importa / si lo torrent de la vida va rajant (*fins aquí en llapis, la resta en tinta*:) naix un reboill vora la planta morta / [] porta / de ser que (*amb* institucions q *interlineat*) venen o s en van / Dels religiosos emula l abella / bresca en ses hortes [] [f. 2r] // La mort de son germà serà la seva / puig tot al arbre rebellit li lleva / la sola branca que te fo[r]ta l llam / lo cim las brancas y la vida l [] / al vell arbre poch li pot pendre l llam (*de* puig a l llam *cancel-lat*) // las foras q. tenia ella li lleva / com á l alsina revellida l [] / que dura li es del viure la cadena / la pena (*amb* issima *interlineat*) acut ahont hi ha mes pena / la pedra sempre cerca l pedregam» (*amb les dues barres inclinades // assenyalo el que sembla un canvi d'estrofa, i amb els claudàtors amb un espai [], un espai en blanc deixat per Verdaguer a l'espera de completar el vers*). Ramon Pinyol no els transcriu, perquè es tracta de «versos que no tenen correspondència amb cap altra versió» (dins Verdaguer 2002: 435).

Els manuscrits 375/1 i 375/2, per contra, són còpies completes del poema canigonenc: s'hi conserven els dotze cants, seguits de «Los dos campanars». De les tres còpies completes de *Canigó* que ens han arribat, el poema elegíac sols manca en la més elaborada, corresponent al ms. 375/4, no inclòs, per això mateix, a l'enumeració anterior. Aquest darrer és el manuscrit que Verdaguer va enviar a la impremta, com assenyalen la portada que inclou i diverses indicacions destinades als tipògrafs. En aquell moment, en preparar-ne l'última còpia, el poeta ja havia decidit prescindir de l'epíleg.⁴

Entre els manuscrits complets, el 375/2 assenyalava una fita important en la composició del poema canigonenc. És el primer autògraf que Verdaguer va elaborar de tota l'obra, i també és aquí on va recollir diverses impressions personals sobre els versos i aquells aspectes que calia modificar en redaccions successives, ara que ja disposava d'una versió escrita del conjunt del text. Així mateix, hi va consignar nombroses provatures, esmenes i variants, ja fos de versos concrets, ja fos de passatges bastant més extensos, cosa que el converteix en un document fonamental dins del procés de composició del poema pirinenc, malgrat que en nombrosos llocs sigui de lectura francament difícil.⁵ De «Los dos campanars» en recull vint estrofes (només hi manca la darrera), amb alguna sorpresa addicional.

Després d'aquesta còpia completa, Verdaguer en va compondre encara, almenys, dues més. D'aquestes, la del ms. 375/1 se situa just després de la del ms. 375/2; és aquí on hi ha la versió manuscrita més completa de «Los dos campanars», amb les vint-i-una estrofes. El darrer autògraf, i més evolucionat, correspon a l'esmentat 375/4, el manuscrit que va posar en mans dels impressors, sense l'epíleg.⁶

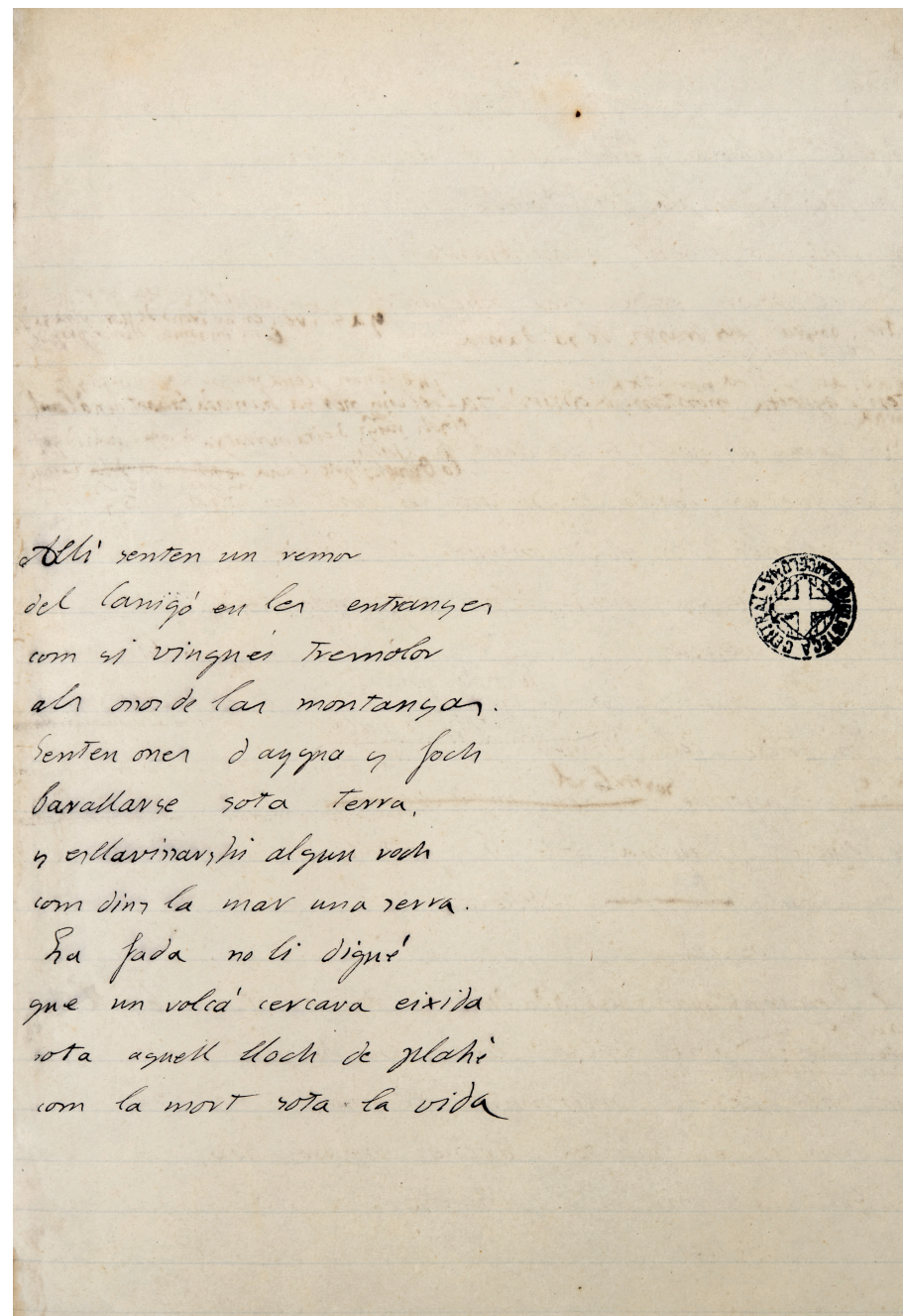
2. De volcans i versos desestimats

Per al coneixement de la gènesi de *Canigó*, a més de la monografia clàssica de Josep M. de Casacuberta, les *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques*, continua sent ineludible l'estudi dels autògrafs que Pere Bohigas en va preparar en homenatge al mateix Casacuberta (1981). Entre els molts passatges inèdits que en recull, i que no van arribar a la versió impresa de l'obra, voldria destacar-ne un del cant VI, al f. 50r del ms. 375/2, la primera còpia completa del poema, com s'ha assenyalat.

4. Pel que fa a edicions de «Los dos campanars» fetes en vida de Verdaguer, Ramon Pinyol recull que, a més de la inclosa en *Pàtria* el 1888, p. 55-60, l'hivern de 1887 ja havia aparegut a *La Veu del Montserrat* (1 de gener; p. 4) i a *La Il·lustració Catalana* (el 15 de febrer; p. 35). També caldria esmentar l'edició francesa de *Canigó*, de 1889, amb la versió catalana acarada, que inclou per primera vegada l'epíleg, amb variants respecte de la resta d'edicions.

5. Per al ms. 375/2, vegeu Santanach (en premsa).

6. Atès que l'editor de l'edició crítica de l'obra, Narcís Garolera, va centrar-se en les edicions aparegudes en vida de l'autor i, de la tradició manuscrita, sols va col·lacionar-ne l'autògraf més proper a la versió impresa, no hi va tenir en compte les dades textuais proporcionades pel ms. 375/2 (Verdaguer 1995); per a una valoració de l'edició crítica, vegeu Santanach 2022.

[Reproducció del f. 50r del ms. 375/2 de la Biblioteca de Catalunya.]

Són tres estrofes de quatre versos heptasíl·labs, per bé que no presenten ratlles en blanc per indicar la separació estròfica. Estan escrites cap a la meitat inferior de la pàgina, amb nou ratlles en blanc damunt i quatre més per sota. Es tracta d'un esborrany molt net i sense esmenes, cosa que segurament indica que no era el primer que Verdaguer en redactava, malgrat que no n'hem conservat cap altre. Transcriu les estrofes a continuació:

Allí senten un remor
del Canigó en les entranyes
com si vingués tremolor
als ossos de las montanyas.

Senten ones d aygua y foch
barallarse sota terra,
y esllavissarshi algun roch
com dins la mar una serra.

La fada no li digué
que un volcá cercava eixida
sota aquell lloch de plahè
com la mort sota la vida.⁷

Encara que es troben just a la frontera entre «Nuviatge», primera de les tres parts de què es compon el cant VI, i «Lo Rosselló», la forma que presenten les estrofes —quartetes heptasil·làbiques de rima encadenada— mostra que anaven destinades a la part inicial del cant. En el lloc on es troben, però, no fan gens de sentit, de manera que és molt probable que es tracti d'un passatge provinent d'un estadi de redacció previ.

És significatiu, respecte a la manca de relació de les tres estrofes amb la resta del cant, el fet que els folis de «Lo Rosselló» d'aquest manuscrit constitueixen un plec de mides sensiblement més reduïdes que la resta del volum (f. 50r-54v). Segons tots els indicis, es tracta d'un quadern preexistent al ms. 375/2, que Verdaguer hauria compost prèviament i en el qual devia voler continuar treballant quan el va incorporar a la primera còpia completa de l'obra.⁸

Les tres estrofes volcàniques rebutjades es troben al recto del primer dels folis del plec, i no va ser pas per elles que l'autor va voler reciclar-ne els folis en compendre el manuscrit complet, sinó que el seu interès requeia en els versos de «Lo Rosselló». Són pàgines, les que recullen els versos amb l'elogi de la comarca que es veu des del cim del Canigó, plenes de variants i esmenes que denoten la feina que Verdaguer hi va dur a terme; les estrofes descartades, del tot impol·lutes, com he assenyalat, més aviat degueren acompanyar el plec perquè ja en formaven part, no pas perquè li interessessin especialment. És ben probable que llavors ja les hagués desestimat, tot i que no les va cancel·lar.

7. Vegeu-les també, amb alguna variant gràfica molt menor, en Bohigas 1981: 336-337.

8. Per a aquesta qüestió, vegeu Santanach 2022: 29-30.

Entre els nombrosos autògrafs vinculats a la gènesi de *Canigó* que ens han arribat, hi ha almenys un parell d'altres llocs en què retrobem l'amenaça d'un volcà sota la muntanya. En un dels diversos testimonis que transmeten esborranys del cant XII, en estadis d'elaboració força diferents, hi llegim les intervencions següents, no cal dir que posteriorment desestimades:⁹

CHOR DE MONJOS
¿Sentiu? ressona horrible terratremol
se mou lo Canigó
com fulla de trèmol
Perdó, Senyor, perdo!

LO VOLCÁ SOTA TERRA
la porta romperé de ma presó? 5

LAS FADAS
Tot enarvola ho (?)
ara es hora si may, reventa

LA VEU DEL CEL
No!

pre 5 SOTA TERRA] en llapis G **5** vers en llapis, corr. Cent mil anys ha que estic en greu presó? / Senyor, sortiré encara G **pre 6-7** escrit al marge G **7** rebenta] amb interlineat ara / esclata (e. en llapis) G

Aquest passatge prové del f. 64v del ms. 2433 de la Biblioteca de Catalunya.¹⁰ Està situat entre esborranys dels v. 51-54 i dels v. 286-295 del mateix cant XII. Tenint en compte la reacció que s'hi relata de les fades, encara amb capacitat de plantar cara als monjos, és probable que Verdaguer pensés incloure'l més a prop dels v. 51-54 que dels 286-295, per bé que tampoc no es pot descartar que fos un darrer intent de repel·lir l'ascens cristià, que el situaria més a prop dels versos que té a continuació. En tot cas, la reacció de les fades, animant el volcà a esclatar, és neutralitzada pel mateix cel, que així hauria afavorit l'ascens final de la creu fins al cim.¹¹ El volcà, malgrat tot, encara no havia dit la seva darrera paraula.

9. Reprodueixo el text tal com consta a l'autògraf, però assenyalo la identificació dels personatges en versaleta per distingir-los més fàcilment. A continuació, a l'aparat crític, recullo algunes correccions i incidències de l'autògraf.

10. Vegeu Pere Bohigas 1981: 358-363, malgrat que, a causa de la diversitat de fragments i materials canigonencs que conté, no va arribar a detallar-ne el contingut.

11. No és sobrer mencionar, sobre la possibilitat d'un volcà lligat al Canigó, per bé que ara emprat merament com a comparació, una variant descartada dels v. 21-22 del mateix cant XII, que localitzem al f. 112v del ms. 375/2: «Com un volcà de Canigó en la cresta / Amunt, amunt, esclata la tempesta / com á mestressa d'eixos cims feresta».

3. Un final desconegut per a *Canigó*

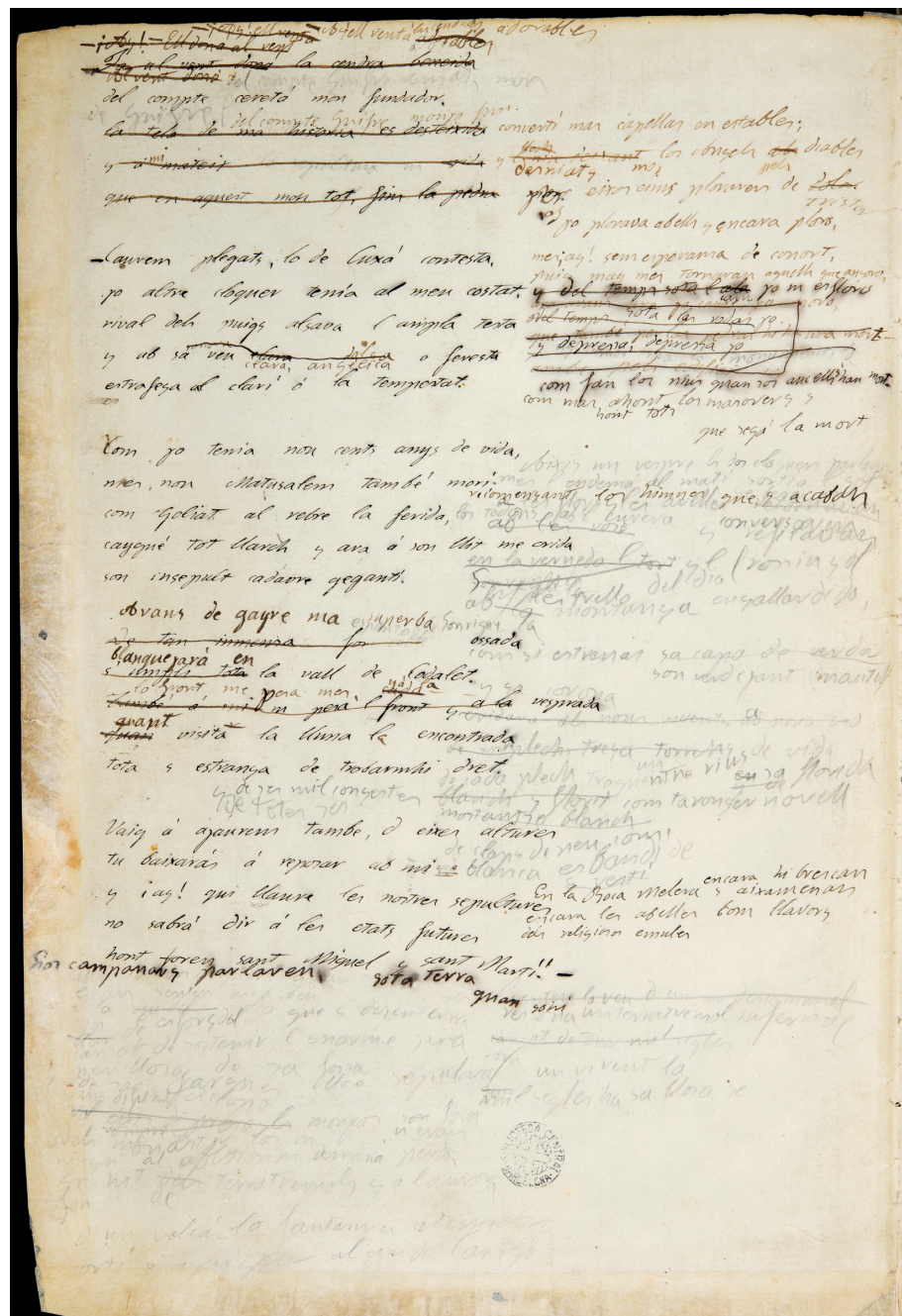
Als passatges esmentats dels cant VI i XII cal sumar-hi, encara, una darrera referència al volcà amagat sota el Canigó. Al f. 129v del ms. 375/2, el primer complet, just al final de l'obra —que coincideix amb el final de «Los dos campanars»—, el terme «volcà» hi reapareix un parell de vegades, escrit en mig de les múltiples anotacions i esborranys que el poeta va esbossar al marge inferior d'aquesta pàgina. El text, com s'esdevé sovint en l'autògraf de què parlem, és ple de correccions i d'afegits marginals, entre els quals no és sempre clar quines lliçons s'han de mantenir i quines no, com si l'autor reservés la selecció definitiva per a una còpia posterior —com va ser, molt probablement, el ms. 375/1.

Als marges del f. 129v es conserven dos possibles finals de l'epíleg. El poema imprès es clou amb tres estrofes d'exaltació de la muntanya, veritable temple de Déu, del tot aliè a les maltempsades que desgasten i provoquen la destrucció de les creacions humanes. El vigor i la joventut eterna de la natura, lloança inestroncable de la divinitat, contrasta amb la situació ruïnosa i la pròpia consciència de caducitat que han expressat els dos campanars al llarg del diàleg precedent. Una versió encara en procés de dues d'aquestes estrofes està escrita al marge dret del f. 129v. Els versos, amb esmenes i variants i nombrosos mots ratllats, són escrits en llapis. Es tracta de les estrofes dinou i vint (versos 91-100), en un estadi força inicial, sobretot la vintena. En aquest manuscrit, de tot el poema només hi manca l'estrofa vint-i-una, la darrera.¹²

Al marge inferior, en canvi, hi ha tot de versos, difícilment destriables, que apunten cap a una altra direcció, cap a un final alternatiu. Després del darrer vers del diàleg entre els dos campanars («hont foren sant Miquel i sant Martí», v. 90 de l'epíleg), llegim, encara escrit en tinta, «Los campanars parlaven, sota terra, quan sohi...», i llavors el marge inferior del foli s'omple de provatures en llapis, algunes mig esborrades, de les quals de tant en tant emergeix algun vers mínimament estructurat. Pere Bohigas, en l'estudi sobre els manuscrits de *Canigó* esmentat, va provar de posar una mica d'ordre al que ell qualificava d'«esbossos de versos» i els va transcriure (1981: 339):

O ... AN *senten una veu* SENTEN LA VEU D UN TRO DESCOMUNAL
es la VEU DEL volca que s desenterra resona un terratremol infernal
l esforç del
n (?) de
LLAR
cansat de sostenir l enorme serra CANSAT DE DUR MIL SEGLES
per llosa de sa fossa
de sas fargues llosa sepulcral un vivent la
mil segles ha sa llosa

12. En lloc seu, i escrits en tinta, de manera que degueren ser compostos en un moment diferent que les dues estrofes precedents, hi ha l'esbós de tres versos per a una tercera estrofa, que Verdaguer va abandonar: «En la Roca Melera s aixamenan (amb encara hi brescan *interlineat*) / encara les abelles com llavors / dels religiosos emules []». L'analogia entre abelles i religiosos la trobàvem també en els esborranys del ms. 1466 citats a la n. 3.

[Reproducció del f. 129v del ms. 375/2 de la Biblioteca de Catalunya.]

un difunt ciclops (!)
 VOL EIXIR DE PRESÓ Y LS monjos son fora
 n seran

del monestir los m.
 ningú al Altíssim demaná perdó
 la nit de DELS terratremols y a l aurora
 fou de
 d un volca la fantasma atterradora
 sorti a aguaytar al cim de Canigo.

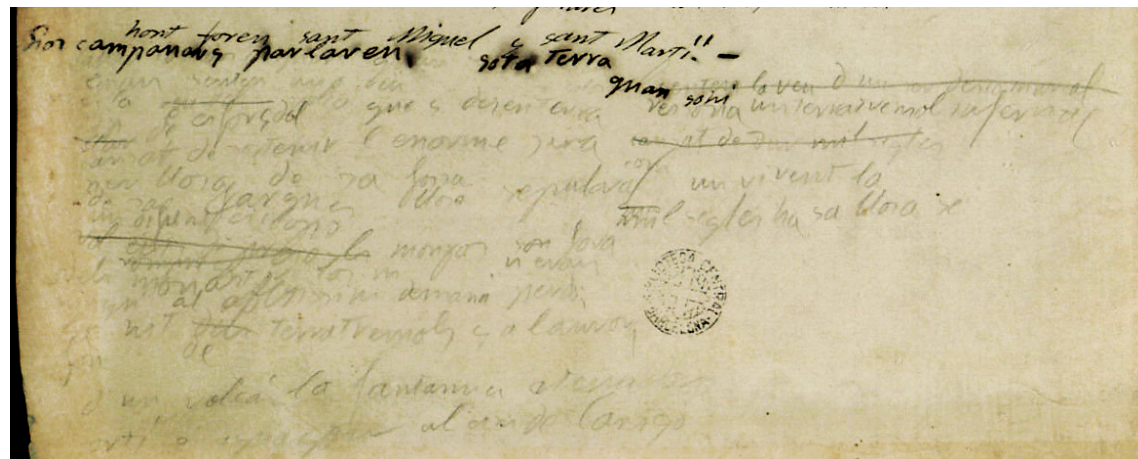
Amb les versaletes, Bohigas indicava els passatges ratllats; la cursiva així mateix és seva. La lectura directa de l'autògraf permet constatar el rigor amb què l'investigador va transcriure uns textos certament poc clars, tant pel que fa a la distribució de mots i versos com pel que fa a la mateixa ortografia amb què Verdaguier els va transcriure. Són ben poques les lliçons divergents que hi assenyalaria.

Més enllà de la transcripció diplomàtica dels versos, basant-nos en l'estructura estròfica de «Los dos campanars» es pot assajar d'ordenar les variants relacionant-les per versos, en un intent d'aclarir una mica més quina era la idea que perseguia l'autor en redactar aquests esborranys. Així, distribuïnt les variants per versos, en sorgeixen les agrupacions següents (les numero, per facilitar-ne el seguiment; I, 1 és escrit en tinta, mentre que tota la resta és en llapis):¹³

- I, 1: Los campanars parlaven, sota terra, quan sohí
- I, 2: var. 1 quan senten una veu (?) [] colós var. 2 senten la veu d un tro (potser res?) descomunal ratllat, var. 3 res[s]ona un terratremol infernal
- I, 3: es l esforç del (corr. la veu del) volca que s desenterra
- I, 4: var. 1 cansat de (corr. llas de) sostenir l enorme serra var. 2 cansat de dur mil segles ratllat
- I, 5: var. 1 per llosa de sa fossa [] var. 2 de sas fargues llosa sepulcra[l] / com (interlineat) un vivent la / mil segles ha sa llosa se[] / un difunt ciclops
- II, 1: vol eixir de (amb rompre [...] interlineat i ratllat) presó ls (vers ratllat) monjos n eran (corr. son) fora / Dels monast[irs] los m.
- II, 2: ningú al Altíssim demaná perdó
- II, 3: fou (corr. la) nit de (corr. dels) terratremols y a laurora
- II, 4: d un volcá la fantasma atterradora
- II, 5: sortí á aguaytar al cim (?) de Canigó

Amb aquesta reordenació, ja s'intueixen no sols uns quants versos decasíl·labs, sinó també rimes amb una certa estructura. S'hi intueix igualment l'existència

13. Els claudàtors amb punts suspensius ([...]) indiquen la impossibilitat de llegir alguns mots, mentre que els mateixos claudàtors amb un espai ([]) assenyalen l'existència d'un espai en blanc.

[Reproducció del f. 129v del ms. 375/2 de la Biblioteca de Catalunya, detall del marge inferior.]

de dues estrofes de cinc versos cadascuna. Hi ha, a més, no cal dir, variants que s'exclouen, i no em refereixo sols a les ratllades, de les quals evidentment s'ha de prescindir, sinó també d'altres de no cancel·lades entre les quals cal escollir; és el cas, per exemple, de l'expressió «quan sohi» del v. I, 1, que és incompatible amb «quan senten» i «ressona» del v. I, 2. Caldria així mateix reordenar alguns fragments, transcrits tal com es troben al manuscrit, de la part superior a la inferior, que l'autor degué escriure en els espais en blanc que li restaven, no sempre els més evidents, a l'espera de distribuir-los correctament en una nova redacció (així, per exemple, els passatges que he relacionat sota II, 1).

En elaborar una nova versió de les estrofes, si ho hagués arribat a fer, l'autor hauria seleccionat les diverses opcions que, en l'estadi del manuscrit en què ens han arribat, encara es mantenen com a possibles; igualment hi hauria fet totes aquelles esmenes i modificacions que hauria considerat oportunes. Verdaguer, això no obstant, en desestimar-les i optar per un altre final, no va passar en net els versos afectats. Qualsevol lector que hi doni un cop d'ull, doncs —no sabrem mai si el poeta se'n va plantejar la possibilitat—, no hi veurà més que «esbossos de versos», tal com deia Bohigas. I ho són, sense cap mena de dubte, però en un estadi bastant més elaborat del que permet intuir la transcripció del filòleg de Vilafranca.

Si fem un exercici, ben cert hipotètic, de reordenació i selecció de variants (rebutjant-ne ja d'entrada les ratllades), i assagem de detectar l'estadi més avançat en què Verdaguer va deixar els versos (donant prioritat als decasíl·labs ja formats), els resultats són sorprenents. En surten les dues estrofes que intuïem, compostes per cinc decasíl·labs (llevat del v. I, 5, hipomètric), amb el mateix patró de la rima que la resta d'estrofes de «Los dos campanars», el propi de la lira, en què rimen els versos 1, 3 i 4 entre ells, i, al seu torn, els versos 2 i 5. Presenten, a més, una

complexitat sintàctica prou remarcable, en què els tres darrers versos de cada estrofa constitueixen sengles unitats de significació.

Ofereixo a continuació les dues estrofes, en una reconstrucció hipotètica però ben versemblant, que ens permet apreciar un possible final alternatiu del poema, descartat per l'autor, de to bastant més catastròfic que el definitivament adoptat. Estrofes i versos, que regularitzo ortogràficament, responen a l'estructura de la resta de l'epíleg:

I

Los campanars parlaven, sota terra
ressona un terratrèmol infernal;
és l'esforç del volcà que es desenterra
cansat de sostenir l'enorme serra
de ses fargues llosa sepulcral.

II

Dels monestirs los monjos n'eren fora,
ningú a l'Altíssim demanà perdó.
Fou nit de terratrèmols i a l'aurora
d'un volcà la fantasma atterradora
sortí a aguaïtar al cim de Canigó.

El volcà que Flordeneu amagava a Gentil al cant VI i que la intervenció del cel atura al XII, reapareix en aquest final de «Los dos campanars» per acomplir un càstig diví. Quan el diàleg entre els dos campanars arriba a la fi, el volcà localitzat sota el massís del Canigó es manifesta, disposat a obrir-se camí fins al cim de la muntanya, com a resposta a l'exclaustració dels monjos. Malgrat que el poeta devia haver anat sospesant la possible venjança per l'abandonament dels monestirs al llarg de la composició de *Canigó*, com mostren els versos desenterrats dels cants VI i XII, finalment no el degué convèncer. Va preferir tancar el poema pirinenc emfasitzant el poder d'un Déu menys irascible, constatable en la força sempre renovada de la natura, per contrast amb la caducitat de les construccions humanes. I va deixar de banda, en conseqüència, les estrofes finals que he reconstruït.

D'aquesta manera desapareixia tota referència a l'amenaça d'un volcà a la base del Canigó. Només en resta un breu esment, del tot desvinculat del perill esgrimit en els versos descartats (dels cants VI i XII i de l'epíleg), al cant IX, v. 85, quan, en parlar de la vall de Comalada, a sota de Tretzevents, s'observa que

En gran amfiteatre la timbera
s'arqueja cap al cingle de Betera,
i, gola immensa del ferreny tità,
lo que és avui un gorg i ampla gelera
tal volta fou lo cràter d'un volcà.

De ser un perill real i conegut per la reina de les fades, a punt d'esclatar en plena batalla final al cant XII, i que finalment obria el cim del Canigó després de l'abandonament de Sant Martí i de Sant Miquel, l'amenaça d'un volcà sota la muntanya ha quedat reduïda a la identificació del gorg i la gelera de Comalada amb un possible, gairebé inofensiu, cràter.

4. Per concloure

Els autògrafs que van servir a Jacint Verdaguer per compondre versions successives de les seves obres, i específicament els manuscrits de *Canigó*, conserven una quantitat d'informació extraordinària per reconstruir les etapes d'elaboració dels seus llibres. Ja siguin etapes en què de mica en mica prenen forma els versos que van arribar a les premses, o ja siguin variants i assajos que Verdaguer va descartar a favor d'altres possibilitats que li van semblar més adients, es tracta de dades significatives que afavoreixen un coneixement més ampli i més aprofundit de la seva feina com a poeta. No tindria cap sentit abandonar totes aquestes variants, per superades o rebutjades, entre les pàgines d'uns autògrafs en què Verdaguer maldava per donar forma als seus textos.

La doble alternativa per al final de «Los dos campanars» i l'amenaça latent d'un volcà sota el massís del Canigó, finalment descartada, ens parlen d'opcions que l'autor es va plantejar, i va assajar per escrit, durant el procés de composició de l'obra. Són dues possibilitats que trobem mesclades a l'epíleg, per bé que la d'un volcà ja apareix en altres episodis previs. Verdaguer la va tenir present en treballar en diversos passatges del poema —almenys, als cants VI i XII i a l'epíleg, com hem vist—, i també en moments diferents de la seva redacció. Així, els assajos descartats dels cants són molt probablement anteriors a la primera còpia completa de *Canigó*, i s'han conservat en manuscrits diferents: el del cant VI en un plec anterior intercalat en el ms. 375/2, i el del cant XII en un dels molts esborranys que conformen el ms. 2433. Pel que fa al final alternatiu de l'epíleg, és escrit als marges del ms. 375/2, cosa que implica que és una opció que l'autor va sospesar un cop ja havia compost la primera còpia íntegra del poema, durant la primera lectura crítica que en va fer.

La del volcà no és, pròpiament, una idea que se li acudís en un moment puntual, i, un cop assajada, la descartés a favor d'una altra opció que el convenia més, sinó que el va acompanyar en diversos moments de la gènesi del poema, abans de prescindir-ne definitivament, un cop l'obra ja tenia una estructura bastant definida. No documentar-ho ens en mutila inevitablement el procés, mentre que, per contra, el coneixement d'opcions descartades enriqueix la lectura no sols dels passatges afectats —sobretot l'epíleg, en el cas exposat—, sinó també del conjunt del *Canigó*.

Bibliografia

BOHIGAS, Pere. «Manuscrits de *Canigó* de Verdaguer». *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, núm. II [= *Homenatge a Josep M. de Casacuberta*, núm. 2] (1981), p. 333-366.

CASACUBERTA, Josep Maria de. *Excursions i sojorns de Jacint Verdaguer a les contrades pirinenques*. Barcelona: Barcino, 1953 (Biblioteca Verdageriana; 1). També en Casacuberta 1986: 151-220.

CASACUBERTA, Josep Maria de. *Estudis sobre Verdaguer*. Pròleg de Joan Torrent i Fàbregas. Recopilació i notes de Ricard Torrents. Barcelona: Eumo Editorial - Editorial Barcino - Institut d'Estudis Catalans, 1986 (Documents; 5).

SANTANACH I SUÑOL, Joan. «Per a una nova edició crítica de *Canigó* de Jacint Verdaguer». *Els Marges*, 127 (primavera 2022), p. 12-34.

SANTANACH I SUÑOL, Joan. «Una finestra oberta a l'obrador del poeta: la primera còpia completa de *Canigó* de Jacint Verdaguer (Biblioteca de Catalunya, 375/2)», *Estudis Romànics* (en premsa).

VERDAGUER, Jacint. *Canigó. Llegenda Pirenayca del temps de la Reconquista*. Barcelona: Llibreria Catòlica, 1886.

VERDAGUER, Jacint. *Pàtria*. Amb un pròleg de Jaume Collell. Barcelona: Estampa de Fidel Giró, 1888.

VERDAGUER, Jacint. *Le Canigou. Légende pyrénéenne du temps de la reconquête*. Traduction française avec le texte catalan en regard autorisée et approuvée par l'auteur [per Josep Tolrà de Bordas]. París: Albert Savine éditeur, 1889.

VERDAGUER, Jacint. *Canigó. Llegenda Pirenayca del temps de la Reconquista*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya Artística, 1901.

VERDAGUER, Jacint. *Excursions i viatges*. Ed. de Narcís Garolera. Barcelona: Barcino, 1991-1992. 3 v. (Biblioteca Verdageriana, XVIII, XIX i XXI).

VERDAGUER, Jacint. *Canigó. Llegenda pirenaica del temps de la Reconquista*. Edició crítica a cura de Narcís Garolera. Barcelona: Quaderns Crema, 1995 (Sèrie Gran, 16).

VERDAGUER, Jacint. *Pàtria*. Edició crítica a cura de Ramon Pinyol i Torrents. Vic: Eumo Editorial; Societat Verdaguer, 2002 (Obra Completa, sèrie A, 2).

